

סימן עח

המנהג בבסיס לכל תקנה והלכה

ואינו נראה במושכל ראשון, הוא על פי הכלל "פוק חזי מאי עמא דבר" (ברכות מ"ה), ואמרו על מנהג ישראל "הנח להם לישראל אם אין נביאים הן, בני נביאים הן" (פסחים ס"ו), וביאור הדברים כיון שעם ישראל מונחה בהשגחה עליונה, זכות הציבור עומדת לו, שהקב"ה רגלי חסידיו ישמור ומנחה אותם בדרך אמת, ואם לא בציווי מפורש כנביאים, בני נביאים הם, שחכמתם עומדת להם לנהוג כהלכה, וכך הבהיר הדברים בשו"ת הלכות קטנות ח"א, "כלל גדול ומיוסד בידינו אם הלכה רופפת בידך פוק חזי מאי עמא דבר, כי דבר פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו יסיר מכשול מדרכיהם, ולא יטו כל העם אחר היחיד אם סברתו דחיה", ומכאן הבסיס העקרוני למנהג שתורה הוא, אולם אם מנהג ישראל תורה הוא יש להבין כיצד יש לקיים מנהגים שונים של ערים וקהילות שונות הסותרים אלו את אלו, והרי בהלכה הכלל הוא "לא תעשו אגודות אגודות".

ונראה שזה כוחו של מנהג, ובזה ההבדל בין מנהג לגזירות ותקנות חז"ל, שבמנהג אלו ואלו דברי אלוקים חיים, ולא רק שאין סתירה בין מנהגים, אלא זה כוחו וגדולתו של מנהג, כפי שנבאר.

א. המנהג כתורת אמת

החיוב לשמירת המנהגים נלמד משני מקורות "אל תטוש תורת אמת" (משלי א' ח'), ו"לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים" (דברים י"ט י"ד). ונראה שיש הבדל בין שני המקורות, בפסוק "לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים", מודגש המנהג כגבול, סייג ותקנה, וביטול המנהג הוא כהשגת גבול וכפריצת גדר, ומשמע שיסוד המנהג הוא בתקנה ובצווי הנובע מכח החיוב לשמור על המנהג, ואילו ההוראה "אל תטוש תורת אמת" משמעותה שיש לנהוג במנהגים מעצם היותם כתורת אמת, ובזה כוחם ולא בציווי ובתקנה שבהם. מצאנו מחלוקת בראשונים אם לברך על מנהג אשר קדשנו במצוותיו וצווננו, כדוגמת קריאת הלל בר"ח שאינו אלא מנהג, יש הסוברים

מנהג בישראל אע"פ שיסודו בנהוג ולא בצווי, הרי הוא מחייב את כל ישראל כהלכה, עד שהגדירוהו "מנהג אבותינו תורה היא" (מנחות כ: תוס' ד"ה נפסל), ויש שתוקף המנהג גדול מההלכה כפי ששנינו "מנהג מבטל הלכה" (ירושלמי יבמות פ"ב ה"א, מסכת סופרים פ"ד הל' י"ח).

בהלכה מוזכרים המנהגים כהוראות מחייבות, וגם מנהגים של קהילות וערים נחשבים כמנהג, ומחייבים כהלכה את בני הקהילה, הרמ"א באו"ח סי' תר"צ כתב "ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחנם הוקבע", ובהגה בסימן תרי"ט כותב הרמ"א "ואל ישנה האדם ממנהג העיר אפילו בניגונים או בפיוטים שאומרים שם". המקור לדברי הרמ"א שגם ניגונים יש בהם משום מנהג ואין לשנותו, הוא במהרי"ל הל' יום הכיפורים שכתב שאין לשנות שום מנהג, וכתב שם מעשה שהיה אצלו שהיה ש"ץ בימים נוראים ושינה בסליחות מנוסח שהיה רגיל אליו שלא על פי נוסח המקום, ותלה פטירת בתו באותה שנה בשינוי זה. והב"ח בסי' ס"ח כתב שבימיו התחיל גדול אחד לבטל מלומר קרוב"ץ ולא הוציא שנתו רח"ל. מדברים אלה נראה שיש בביטול מנהג משום פריצת גדר, וכך כותב המגן אברהם בסימן רע"א ס"ק כ"ב ואין לשנות שום מנהג כי לכל מנהג יש טעם ויסוד דוק ותשכח".

חלק גדול מהמנהגים מקורם לא ברור, ויש מנהגים שנראים כתמוהים ואפילו סותרים את ההלכה, ואעפ"כ נהגו בהם וקדשו אותם, והשתדלו למצוא להם טעם, וז"ל המאירי בהקדמה לחיבורו מגן אבות "וענין תפארת בנים אבותם, הוא מה שאמרו בירושלמי אל תבזו כי זקנה אמת, אל תבזו אלו המנהגות, שראוי לכל חכם ולכל בן מעלה להעמיד מנהג מקומו על מתכונתו לבלתי השיג גבול האבות הקדמונים והחכמים הראשונים לשנות מנהג מקומו ללא צורך וללא סיבה, וגם אם נודמן חולק עליהם ראוי להשתדל בהעמדתו". הטעם להסתמך על המנהג ולקדש אותו, אע"פ שיש חולקים בהלכה

ש"פ שיש כאן רק מנהג, כיון שיש היום ציווי לנהוג כך, יש לומר אשר קדשנו במצוותיו וצונו, ואילו הרמב"ם ושאר ראשונים סוברים שאין לברך על המנהג, לפי שיש רק נוהג ולא ציווי, ואין לברך וצונו, ונראה שהמחלוקת היא ביסוד החיוב לנהוג במנהגים ומהותו.

את ההגדרה וההבחנה שבין דין למנהג מוצאים אנו בפסוק שממנו נלמד החיוב לשמירת המנהגים "שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמן", בפסוק הבחנה בין תורת אב לתורת אמן, תורת האב הם הדינים והמצוות, ואילו המנהגים והמסורות הוגדרו כתורת אמן, האב חייב ללמד את בנו, הוא המעביר והמוסר את הציווי, והוא שחייב בחינוכו של הבן. האם אע"פ שאינה מצווה, היא המחנכת המעשית, תפקידה כעקרת בית, רגשותיה כאם הבנים, קובעים למעשה את דמותו של הבן, לא פחות מחינוכו המחייב של האב, על כן הצווים המחייבים בהלכה הוגדרו כתורת אב, כמוסר אביך, ואילו המסורות והמנהגים שמקורם לא בציווי אלא שנטבעו בטבע המעשה, הוגדרו כ"תורת אמן", כשם שהליכות האם וחינוכה המעשי קובעים את דמותו של הבן, לא פחות מצווי האב, כך גם הנוהג המעשי שבחיי האומה, קובע את דמותה של האומה ומחייב כהליכות עולם, כשם שעבודת האם המעשית יוצרת את התא המשפחתי, דרכו מוסר האב את תורתו לבניו, כך גם המנהגים והמסורות שהתפתחו בעם כתורת אמן, הם המהווים את המסגרת השומרת על יחודו של עם ישראל ותורתו.

ב. חשיבותם של המנהגים לשמירת המסגרת

עד כמה גדול כוחם של מנהגים ומסורות, כמסגרת משפחתית השומרת על יחודו של עם ישראל, למדים אנו מדברי חז"ל על הנהגת עם ישראל עוד בראשית תולדות האומה, "בשביל ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים, שלא שינו את שמם ואת לשונם" וכו', (ויקרא רבה פל"ב ה'), ויש גרסאות במדרשים אחרים "שלא שינו ולא חלפו את שמלותם", השם הלשון והלבוש אינם הלכה למעשה מסיני, אין זו תורת אב, ואין חיוב ללבוש או להקרא בשם מסויים, ואעפ"כ הם המסגרת המיוחדת והמאחדת. במצרים עדין לא היתה לעם ישראל המסגרת ההלכתית המחייבת אורח חיים יהודי מלא, את תורת האבות שכחו הבנים,

ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם. מה שמר על יחודו של העם, מה מנע התבוללות, ובזכות מה נגאלו, לא בזכות מוסר האב שלא נשמר, אלא בזכות תורת האם, הלבוש המיוחד שהונהג ללא כל ציווי, שפת האם שדברו בה הבנים, המנהגים המיוחדים שנהגו בהם והבדילו אותם מן האומות, הם ששמרו על יחודו של העם ובזכותם נגאלו. הוונח מוסר אב חוטא הוא, ואעפ"כ ישראל שחטא ישראל הוא, אבל הוונח תורת אמן, המשנה שמו לשונו ומנהגו, מוציא עצמו מן הכלל ומאבד את המסגרת וההגדרה היהודית, (בהקשר זה יש להבין את ריבוי המנהגים והמסורות המיוחדים דוקא בהל' הפסח שמקורם במנהג ולא בהלכה, כהוראה לדורות זכר ליציאת מצרים שגאולתה היתה בזכות שלא שינו שמם לשונם ומנהגם).

תורת האם אינה רק כתוספת לתורת האב, המנהגים והמסורות אינם עוד נדבך נוסף מעל גבי ההלכה, הם למעשה התוכן הפנימי העמוק של קיום ההלכה, בהלכה למשה מסיני נקבעו גרדי המצוות, הביצוע המעשי, התוכן הפנימי והרגש העמוק שבמצוות נוצר על ידי המנהגים, וכיון שעיקר תכלית המצווה אינו בעצם קיומה, אלא ברגשות ובצורה של העושה המתפעל ממנה, כך המנהג והמסורות חשובים לא פחות מגרדי המצווה עצמה, כדוגמא ההלכה מחייבת עונג שבת ככתוב "וקראת לשבת עונג" (ישעיה נ"ח), אולם ההלכה אינה קובעת מהו עונג, הלכה יכולה לצוות על פעולה ואפי' על רגש, אבל אינה יכולה ליצור אותו, את הצורה והרגש קובע האדם עצמו, ברצותו מאריך וברצותו מקצר, ובשיעור גודל נפשו מתרגש ומתפעל ממעשה המצווה, המנהג והמסורת שהתפתחו על ידי קיום המצווה בפועל, הם שקובעים לנו מה הדרך המעשית לעונג שבת ומתרגמים את חיוב המצווה לשפת המעשה.

לאור הדברים נראה שקיום המנהגים אינו רק קיום הציווי שהפך את המנהג לתקנה, ואין כאן רק שמירת גבול שגבלו ראשונים, קיום המנהגים כתורת אמן הוא ישום ההלכה למעשה, ואם כי ההלכה לא הגבילה את צורת העשיה ודרך המנהג, המנהג עצמו הוא העשיה, הוא היוצק תוכן להלכה, ויש לשמור אותו כהלכה מעשית, ועל כן עצם הנוהג שהוא הפירוש

שהתפילה היא עבודת הרבים, לא כל אדם קובע לו דרכו, אבל המסורות והמנהגים השונים שהוכיחו עצמם כדרך הרבים, הם שנקבעו כתורת האם.

את השילוב שבין עקרונות ההלכה לבין המנהגים והמסורות השונות, המאפשרות ביטוי אישי במסגרת ההלכה הכללית, אפשר ללמוד מן הבריאה עצמה, אדם זקוק למזון לצורך קיומו כמו שאר בעלי החיים, אולם מותר האדם מן הבהמה שהוא הקובע לו את מזונו לפי טעמו, ומשכיל להזין את גופו בחן ובחסד וברחמים, חסד עשה הקב"ה עם האדם שנתן בו את חוש הטעם ואת מגוון המאכלים והטעמים, על ידי כך מתרומם האדם באכילתו ומובדל משאר בעלי החיים. אדם נזקק ללבוש כדי לשמור על חום גופו וצניעותו, זה העיקרון, אולם בד בבד עם הצורך בלבוש, הלבוש בצורתו השונות ובגווניו הרבים, מאפשר לאדם לקבוע את הופעתו ולהתהדר בלבושו, וכבר אמרו חז"ל "מאניה מכבודי" (שבת ק"ג), כבוד אדם לבושו, הגוונים השונים וצורות הלבוש אינם פוגעים בצורך הבסיסי, אלא אף מוסיפים הם גדלות לאדם, המאכלים והטעמים השונים אם נשמרים הם כראוי הרי הם מזינים כהלכה, ומייחדים את האדם בגדולתו.

לבוש אחיד ואכילה אחידה, יש בהם את הקיום העקרוני, אבל חסר בהם את המיוחד והיפה שבחיי האדם, והוא הדין לתפילה נוסח אחיד, בצורה אחידה ובניגון אחיד, תפלה היא, אולם מקהה היא את אפשרות הביטוי האישי ואת הרגשות הפנימיים העמוקים שצורות רבות להם, וה"ה בשאר המנהגים והמסורות, בהלכה שפה אחת ודברים אחדים המורים על העקרונות, אולם היופי וההדר הוא שדרכי הבצוע בשפת המעשה, מגוונים, ומאפשרים את ביטוי האישי של האדם. בית כנסת אחד בסגנון אחד לכולם, אפשר לקיים בו את חובת התפילה כהלכה, אולם לא יהיה בו כדי לתת לכל אדם לבחור לו את הדרך הנכונה המתאימה לו.

ד. שמירת המנהג כבסיס לאחדות

גדלותה של ההלכה שנקבעו בה העקרונות ולא המעשים המוגמרים, ויש בזה כדי לאפשר צורות

המעשי שנותן עם ישראל להלכה הוא המחייב. וצריך להבין אם כן מדוע אין מנהג אחד כפי שההלכה אחת היא.

ג. גדלותה של ההלכה שלא הגבילה את צורת המעשה

ההלכה וגדריה שוים לכל, בשו"ע שפה אחת ודברים אחדים, אולם בשפת המעשה המנהגים והמסורות רבים ומגוונים, כשם שהארץ נתנה לבני אדם, וגדלותו של האדם בבחירתו החופשית ובעצוב דמותו, כך גם גדולתה של ההלכה שנתנה לבני אדם, לפי כושר מעשיו ורגשותיו של המקיים, וכשם שאין פרצופיהם שוים כך גם אין דעותיהם שוות, לכל אדם הדרך משלו להפעיל רגשותיו ולהגיע לתכלית המצוה, ריבוי המסורות והמנהגים מאפשר לאדם לקבוע לו את הצורה והדרך הנכונה המתאימה לו לקיום המצוה, כמובן שלא לכל אחד הרשות בידו, ולא כל אדם קובע את הדרך הנכונה לקיום המעשי של המצוה, אולם מנהגים ומסורות שהונהגו בכלל ישראל והוכיחו את עצמם כדרך הרבים הם הדרכים השונות.

נקח לדוגמא את המצוה המרכזית בעבודת ה', את התפילה, במצוה זו רבו המנהגים הנוסחאות והנגונים השונים, אותה תפילה שההלכה מחייבת את עם ישראל כולו נאמרת בצורות רבות ושונות זו מזו, במבט ראשון נראה הדבר כחסרון, כנגע שהגלות והפילוג הנציחו בעם ישראל, אולם כשנתעמק בתופעה נראה שההיפך הוא הנכון, ריבוי הצורות והמנהגים מעיד על ערכה וחשיבותה של התפילה, וזו גדולת ההלכה שלא הגבילה את הצורה הניגון והסדר, וקבעה מסמרות רק בעקרונות התפילה, משום שעיקר התפילה היא עבודה שבלב, ככתוב "ולעובדו בכל לבבכם", עבודה שהיא בלב וזו היא תפילה (דברים י"א וברש"י שם), וליבו של אדם מסור בידו, הוא הקובע לעצמו את האוירה המתאימה, את הצורה הנכונה בה יוכל לבטא את עצמו, ואת הניגון המרגש המדבר אל לבו. המנהגים והמסורות שהתפתחו עם קיום מצות התפילה, קבעו את הדרך הנכונה לעבודה שבלב, וכשם שאין דעותיהם שוים, כך גם אין רגשותיהם שווים, וכל אדם מפעיל את רגשותיו בדרך המתאימה לו, כשם שיופי הבריאה במגוון צבעיה, כך יופיה והדרה של תפילת עם ישראל במגוון צורותיה ונגוניה, וכיון

מחלוקת ח"ו, וזו היא השלמות האמיתית שיש בה מגוון של צורת במתכונת אחת.

בספר במדבר פרק כ"ד נאמר "וישא בלעם את עיניו וירא את ישראל שוכן לשבטיו", ואז החל להלל את יופיו והדרו של עם ישראל בבתי כנסיות ובבתי מדרשות "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל", ופרשו חז"ל בבבא בתרא ס. "וירא את ישראל שוכן לשבטיו, מה ראה, ראה שאין פתחי אהליהם מכוונים זה לזה, אמר ראויין הללו שתשרה עליהם שכניה", ומכאן אותה ראייה של "וירא את ישראל שוכן לשבטיו", התפעל ואמר "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל". ויש להבין לכאורה ראה בלעם את הפילוג, שכל שבט חי בנפרד, ואין כאן אחדות, ואם כן מה ההתפעלות. אולם דוקא מה שנראה במבט ראשון כחוסר אחדות, היא האחדות האמיתית, ראה את ישראל שוכן לשבטיו, ראה את הסדר המופתי של החלוקה הטבעית, לפי הדגלים לגוניהם ואופיים השונה, ראה שלמרות מגוון השבטים והדגלים, הסדר הוא מופתי ומאורגן, כשכל אחד מוצא את מקומו הנכון, וישא משלו ויאמר "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל". היופי בציוור הוא לא הצבע האחד, אלא מגוון הצבעים המשתלבים כל אחד בשיעורו ובמקומו, היופי שבנגינה הוא לא בטון אחד וכלי אחד, אלא ביצירה המגוונת המתבטאת בכלים שונים ובטונים המשלימים זה את זה, כך טיבם והדרם של אהלי יעקב ומשכנות ישראל, בחלוקתם המסודרת והטבעית איש על מחנהו ואיש על דגלו. אחדות אין פירושה ביטול הפרט אלא יציאת כלל הבני מקיבוץ הפרטים המשלימים זה את זה, כך גם חברה המבטלת את יחודו של היחיד והקבוצות שבתוכה, אינה חברה אחידה אלא מוגבלת, ועצם ההגבלה היא היוצרת את המחלוקת והפילוג.

ה. כח המנהג בעצם הנוהג ולא בציווי כמו הגזירות והתקנות

לאור הדברים יש להבדיל בין המנהגים לבין תקנות וגזירות שתקנו וצוו חז"ל, בעוד התקנות והגזירות שנקבעו ע"י חז"ל הם כתוספת על ההלכה, המנהג יש בו ישום ההלכה עצמה, וגם מנהג שאין לו מקור בהלכה עצמה, החיוב לנהוג בו נובע מהכלל של "לא תתגודדו", ומצד השמירה על כלל ישראל

שונות ויחודיות לישום ההלכה, אולם מאידך יש בזה סיכון גדול שהתורה תעשה ותראה כתורות שונות, כשכל יחיד יתבטא בה בדרכו שלו, וסיכון רב יותר יש בחשש שישום התורה שנמסר בידי אדם לא יעשה כהלכה. לשם כך קבעה התורה לשמור מכל משמר את המנהג, שיהא מנהג אבות כתורת אם, שיהא מנהג של רבים, מנהג המקום, ולא ישנה אדם מן המנהג. אמנם אין שפה אחת ודברים קבועים בישום המעשי של עקרונות ההלכה, אולם לא כל אדם יכול להתפלל בסגנון שלו, ואף לא בניגון שלו, יש לנהוג על פי המנהגים בהם נהגו האבות, כגבול שגבולו ראשונים, מנהג של רבים, ומנהג המקום. אמנם מקומות מקומות יש ובהם מנהגים שונים, אבל יסוד המנהג צריך להיות כתורת אם, מנהג שיש לו יסוד ומקור, כמנהג רבים שיסודתו בחכמים וטעמיהם, לפי שכל הבסיס לאמיתות המנהג הוא זכות הרבים שנהגו בו.

שמירת המנהגים על יסוד הכתוב "אל תטוש תורת אמך" ו"לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים", יש בו להורות לעשות כמנהג המקום, וגם אם יש מנהגים שונים, כל אדם צריך לנהוג כמנהג אבותיו, אולם איסור נוסף נקבע בתורה שיש בו להגביל ולנווט את כח המנהגים, שיהא מנהג רבים בלבד, והוא "לא תתגודדו" (דברים י"ד), לא תעשו אגודות אגודות (יבמות י"ד), שלא תהא התורה ח"ו כשני תורות, אלא כתורה אחת. האיסור "לא תתגודדו" אינו מחייב שתהא התורה אחת גם בישום הלכה למעשה, מנהג המקום יש בו גם שינויים עקרוניים בהלכה שבמקום פלוני נוהגים להחמיר ובמקום פלוני להקל, ואין בזה משום "לא תתגודדו". לא תתגודדו אוסר בעיר אחת לנהוג במנהגים שונים, ונחלקו חכמים ביבמות שם אם שתי בתי דינים בעיר אחת יש בזה איסור "לא תתגודדו", עכ"פ אם בשתי ערים ינהגו מנהגים שונים, אין בכך משום "לא תתגודדו", ומצווים הם ב"אל תטוש תורת אמך", ויש להקפיד על מנהג המקום, וכבר שנינו בפסחים פרק מקום שנהגו, שמי שבא לעיר פלונית כל עוד לא קבע עצמו "נותנים עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם", לפי שהבסיס לכוחו ואמיתותו של המנהג הוא שהרבים נהגו בו, ונהרא נהרא ופשטיה. חלוקת המנהגים למקומות מקומות ולצורות שונות, כשכל מקום יש בו את הכלל של "לא תתגודדו", ובמקום עצמו יש אחדות, אין בו פירוד או סממן של

לעמוד בה וטעמא דלא פשט איסורו בכל ישראל כולה חדא מלתא היא, תדע לך דהרמב"ם פתח דאינן יכולין לעמוד בה, וסיים דלא פשט איסורו וכו', מפני שהגורם להתפשטות הוא היכולת לעמוד בה, וביאור הדברים, שלא כשאר ראשונים הלומדים ששתי סיבות יש לביטול גזירות גם ע"י בית דין קטן, או שלא התפשטה הגזירה בכלל ישראל, או שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בה, הרמב"ם לומד שכל תוקף התקנה היא בהפיכתה למנהג שרוב הציבור עומד בו, ורק כשהתקנה התפשטה בכלל ישראל, יש לה תוקף של תקנה מכח היותה מנהג ישראל, ואם לא התפשטה, אין לה תוקף כלל, לפי שאינה מנהג כלל ישראל.

לאור הדברים סמכות חכמים היא לתקן תקנות ולצוות על גזירות ומנהגים, אולם התנאי המחייב את כלל ישראל לנהוג במנהג בתקנה ובגזירה הוא היות המנהג והתקנה מנהג שרוב ישראל נוהג בו, וכיון שהפך מנהג ישראל, חל חיוב על כל ישראל לנהוג בו, ואם לא פשט המנהג, אינו חל ואין צורך בביטולו, וזה היסוד לכלל שאין גזירין גזירה על הציבור, כלל זה אינו רק הוראה למתקנים כיצד ומה לגזור, אלא שאם יגזרו גזירה שהציבור אינו יכול לעמוד בה, אין בכח הגזירה לחייב את כלל ישראל, לפי שכלל ישראל חייב לנהוג רק במנהג שנהגו בו רוב ישראל או רוב אנשי המקום.

ו. ביאור המחלוקת בגזירה ותקנה שבטל בה הטעם

שיטת הרמב"ם שעיקר תוקף הגזירות והתקנות אינו בעצם הציווי ובכח המתקנים, אלא במציאות שתקנת חכמים הפכה לנהוג שפשט בכלל ישראל, והציווי לשמור על מנהג הוא המחייב, מבארת גם שיטתו מתי צריך לבטל גזירה או תקנה. בפרק ב' מהל' ממרים הל' ב' מבאר הרמב"ם את הכלל שאין בי"ד יכול לבטל דברי בית דין תבירו א"כ היה גדול ממנו בחכמה ובמנין, וז"ל "היה גדול בחכמה אבל לא במנין, במנין אבל לא בחכמה, אינו יכול לבטל אפי' בטל הטעם שבגללו גזרו ראשונים". וכתב בהשגות הראב"ד שם "א"א עיטור שוקי ירושלים בפירות קשיא עליה שהראשונים תקנוהו ור"י בן זכאי בטלו אחר החורבן מפני שנתבטל הטעם לראשונים ולא היה גדול כראשונים". ועיין בתוי"ט

ואחדות ישראל, שלא תהא תורת כל אחד בידו, והמנהג יהא מנהג הרבים ונחלת הכלל. לפ"ז כוחם של גזירות ותקנות הוא בעצם הגזירה ובתוקף המתקנים, שצריך להשמע להוראותיהם, על יסוד הכתוב "ושמרת לעשות ככל אשר יורוך" (דברים י"ז), אולם כוחו של מנהג הוא מכח הנהוג שהפך נחלת הכלל, והאיסור לנטות מהמנהג, מקורו בשמירה על תורת הרבים, ועל לא תעשו אגודות אגודות, שלא תראה התורה כשתי תורות, על כן אע"פ שאיש לא ציווה ולא הורה על המנהג, מנהג המקום מחייב, וגם אם אין בו קשר להלכה, יש בו שמירה על אחדות המקום ועל כלל ישראל.

^{אוצר החכמה}
ונראה עוד ששיטת הרמב"ם שגם התקנות והגזירות שתקנו וגזרו חכמים, הבסיס לשמירתם ולקביעותם כהלכה מחייבת, אינו הציווי והוראת המתקנים, אלא היותם כמנהגים שנוהגים בהם כלל ישראל, ויש לקיימם מכח מנהג ישראל שציוו לנו חז"ל, ולא מכח הציווי עצמו. הגמ' בע"ז לו. לומדת כלל בהלכה "אין גוזרין גזירה על הציבור אלא א"כ רוב הציבור יכולין לעמוד בה", הגמ' שם לומדת כלל זה מפסוק, וביאור הדברים שההלכה מורה שיש לבדוק לכתחילה שלא לגזור גזירה על הציבור א"כ יכולין לעמוד בה, אולם אם גזרו כתבו התוס' שם ד"ה אי איכא "פירוש אינה חלה כשאר גזירות ויכולה להתבטל אף בבי"ד קטן, מיהו חלה היא לענין שצריכה שום היתר, שהרי שמן נהגו בו איסור עד שבא ר"י והתירו", והיתר היה כיון שרוב הציבור לא יכל לעמוד בגזירה.

כסברת התוס' כתבו עוד ראשונים, אולם לרמב"ם שיטה אחרת בביאור הכלל וזה לשונו בפרק ב' מהל' ממרים הל' ה', "ב"ד שנראה להם לגזור גזירה או לתקן תקנה או להנהיג מנהג צריכים להתיישב בדבר ולידע תחילה אם רוב הציבור יכולים לעמוד בהם", ובהלכה ז' שם מוסיף הרמב"ם "הרי שגזרו בית דין גזירה ודימו שרוב הקהל יכולין לעמוד בה, ואחר שגזירה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הקהל הרי זו בטלה ואינן רשאים לכופף את העם ללכת בה". מבואר ברמב"ם שלא כדברי התוס' שצריכים לבטל את הגזירה, אלא שהגזירה בטילה מאליה, ואין לה תוקף אם רוב הציבור לא נהג בה. הלחם משנה שם מביא בביאור הרמב"ם את דברי הרא"ם מזרחי בתשובה סי' נ"ז, וז"ל "דס"ל לרבינו דטעמא דאין גוזרין גזירה על הציבור א"כ רוב הציבור יכולין

פרק ה' ממעשר שני משנה ב' שמיישב הוכחת הראב"ד מפירות ירושלים לשיטת הרמב"ם.

מבואר שיטת הרמב"ם שגם אם בטל טעם התקנה או הגזירה יש צורך לבטל התקנה אם אין בה טעם, אחר שנתבטל הטעם, אבל ברור שאין צורך בבי"ד גדול מהראשונים. ונראה שיסוד מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בבסיס ותוקף תקנות וגזירות חז"ל, לשיטת הראב"ד כח הגזירות הוא בציווי חז"ל והוראתם, ואין בי"ד יכול לבטל דברי בי"ד חבירו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין, אולם כל זה כשבי"ד המבטל בא לחלוק על בית הדין שגזר או תקן את הגזירה, אולם אם בטל הטעם, בודאי שאין כאן מחלוקת עם בי"ד שתקן, לפי שאין טעם לגזירה, אמנם יש צורך בביטול, אבל מספיק גם בי"ד קטן. אולם הרמב"ם לשיטתו שלא ציווי המתקנים מחייב את התקנה, ציווי המתקנים יכול רק להחיל אותה כמנהג ישראל שיתפשט ברוב ישראל, ומה שצריך לנהוג בה, היא היות ופשטה בכל ישראל כמנהג הכלל, ועל כן כדי לבטל תקנה לא מספיק לבטל הציווי, יש צורך בכח בי"ד גדול לבטל מנהג שנהגו בו כלל ישראל, על כן גם אם בטל הטעם יש צורך בבי"ד גדול לבטל מנהג שפשט בכל ישראל.

יכול לבטל דברי בי"ד חבירו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין, עכ"ל. וסברותיהם הפוכות דלשיטת הרמב"ם אף שבי"ד פסק כדעת היחיד, אין בי"ד יכול לבטל ולפסוק כדעת הרבים אא"כ גדול ממנו, לשיטת הראב"ד גם אם בי"ד פסק כדעת הרבים, בי"ד קטן ממנו יכול לחלוק ולהסתמך על היחיד, ואין בזה משום מבטל דברי בי"ד חבירו.

ונראה דהראב"ד לשיטתו דכל הדין של ביטול הוא לחלוק על דברי בי"ד המתקן, לכן לא נאמרה ההלכה שאין בי"ד יכול לבטל דברי בי"ד חבירו אא"כ גדול ממנו, אלא במקום שאין לבי"ד המבטל על מי להסתמך, מיהו במקום שפוסקים כדעת יחיד, יכולים לחלוק גם על הרבים, והרמב"ם לשיטתו שאין בי"ד קטן יכול לעקור מנהג שהנהיג בי"ד גדול ממנו, ולכן גם אם בי"ד התקין התקנה על פי דעת יחיד, אם פשטה בכל ישראל, אין בי"ד קטן הימנו יכול לבטל המנהג, אפי' אם יסתמך על דעת הרבים, היות והתקנה הפכה למנהג ישראל, דלא עדיף מביטול הטעם דלשיטת הרמב"ם אין בי"ד קטן יכול לבטל המנהג כמו שכתב הרמב"ם בפ"ב מהל' ממרים הל' ב'.

ח. ביאור המחלוקת אם מברכים על המנהג וצונו

לאור הדברים יש להבין שיטת הרמב"ם בברכה על המנהג, דעת הראשונים (תוס' ברכות יד. ד"ה ימים שהיחיד) שאע"פ שמנהג אינו תקנה או גזירה, ואין בו כל ציווי, אפשר לברך עליו "אשר קדשנו במצוותיו וצונו", כיון שיש ציווי עקרוני להקפיד על המנהגים מכח הציווי "אל תטוש תורת אמן" ו"לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים", כשם שאנו מברכים על מצוות דרבנן שהקב"ה צונו, ואומרת הגמ' בשבת כג. "והיכן צונו, רב אויא אמר מלא תסור", מהציווי העקרוני לשמוע דברי חכמים, וה"ה במנהגים מצווים אנו לקיים המנהג מהציווי הכללי של השמירה על מנהגים, אולם שיטת הרמב"ם בפ"ג מהל' חנוכה הל' ז' שאין לברך על מנהג לפי שאין בו ציווי, ואין לומר וצונו, לפי שכח המנהג אינו בציווי, אלא בקיום התורה בצוותא וברבים, ויש לשמור על המנהג מכח ישום התורה, ומכח "לא תתגודדו" ולהשמר מהמחלוקת, ואין בכח ציווי ישיר על המנהג כדי לברך וצונו דוגמת נר חנוכה ושאר מצוות חז"ל.

ז. מחלוקת הרמב"ם והראב"ד לשיטתם בפי' המשנה בעדיות

על פי זה יש לפרש מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בפירוש המשנה בעדיות, דאיתא התם בפרק א' משנה ה' "ולמה מזכירין דברי היחיד במקום המרובים הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין, שאם יראה בי"ד את דברי היחיד ויסמוך עליו, שאין בי"ד יכול לבטל דברי בי"ד חבירו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין", ובפירוש המשנה להרמב"ם שם כתב "כוונת זו המשנה כי כשיהיה בי"ד שעשה מעשה כדברי היחיד אין בי"ד אחר יכול לחלוק בזה ויפסק הדין על דעת רבים אלא אם היה גדול ממנו בחכמה ובמנין", ובפי' המשנה להראב"ד שם כתב להיפך, וז"ל "שאם יראה לבי"ד האחרון שהלכה כדברי היחיד הראשון יסמוך עליו ויקבע הלכה כמותו, כמו שמצינו אמוראים אחרונים שהם קובעים הלכה כיחידים הראשונים אע"פ שהמרובים חולקים עליהם, ואם לא שמצאו דברי היחיד הראשון לא היו האחרונים יכולים לדחות דברי הראשונים שאין בי"ד